

НЕОРДИНАРНІ КУРГАНИ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

Андрій Дубяга

аспірант, Донецький обласний інститут після-
дипломної педагогічної освіти

У статті розглянуто два неординарні кургани донецько-донської катакомбної культури, що походять із Луганщини. У цих курганах зафіксовано відразу два поховання, які серед поховального реманенту містять булави, через що їх доцільно вважати неординарними. На основі аналізу наявної вибірки та супутніх ознак наразі недоречно говорити про існування «соціальних центрів» у катакомбній спільноті, проте можна припускати формування традиції поховань воїнів і старійшин у курганах, які мали певне сакральне значення.

Ключові слова: *донецько-донська катакомбна культура, рухоме скотарство, неординарні кургани, соціальні центри, поховання з булавами.*

Реконструкції соціальних організмів прадавніх суспільств є однією з провідних наукових проблем на сучасному етапі. Не останнє місце в пошуках моделей організації дописемних суспільств посідає пошук певних центрів, які відігравали провідну роль у адміністративному, економічному та релігійному вимірах. Зазвичай функцію таких центрів виконують міста, проте далеко не всі відомі сучасним дослідникам археологічні культури займались містобудуванням, адже це багато в чому залежить від способу життя того чи того соціального організму. Не винятком є й донецько-донська катакомбна культура, яку виділив С. Н. Братченко (Дубяга, Литвиненко 2022, с. 28–32). В основі економіки донецько-донської катакомбної культури було мобільне скотарство (Бунятян 2002, с. 157–158), а тому в розпорядженні науковців є тільки тимчасові поселення з незначним культурним шаром. З огляду на це, головним джерелом інформації є поховання, на основі яких уже здійснюються спроби виявлення певних центрів. Маркерами виокремлення центрів є переважно локалізація на порівняно невеликих територіях неординарних поховань або могильників. Проте, зважаючи на особливості джерела, а саме значне сакральне-релігійне інформаційне нашарування, виокремлення таких центрів становить значні складнощі. На основі

© Андрій Дубяга, 2023

аналізу поховань С. Ж. Пустовалов виділяє соціальні, потестарні та релігійні центри для катакомбної культури (Пустовалов 2015, с. 189–190, 343). Як один із критеріїв виокремлення соціальних центрів дослідник висуває концентрацію поховань зі зброєю (Пустовалов 2011, с. 20). Збройний комплекс донецько-донської катакомбної культури представлено нечисленним варіативним рядом неспеціалізованої зброї, що складається з луку зі стрілами, кам'яних сокир-молотів, бронзових сокир, списів/дротиків і булав. Доречно зазначити, що всі елементи збройного комплексу є неспеціалізованою зброєю, зважаючи на їхнє можливе застосування на полюванні або в господарстві. Винятком є булави, які набувають статусу неспеціалізованої зброї з огляду на те, що могли являти собою інсигнію влади. Оскільки булави розглядають зокрема і як жезли влади, будь-яке поховання з булавами можна вважати непересічним і таким, що становить інтерес.

Якщо взяти за основу припущення С. Ж. Пустовалова, що концентрація зброї може бути центральним аргументом на користь сформованих центрів у катакомбній спільноті, поховання з булавами, особливо в частині їхньої концентрації в певних районах, доцільно розглядати як маркери. Значну увагу цей компонент поховального реманенту донецько-донської катакомбної культури привертає через низку обставин. По-перше, цей тип наверхника трапляється доволі рідко, його знахідки є нечисленими (Братченко 1976, с. 154–195). По-друге, у науковій спільноті наразі сформовано декілька підходів до інтерпретації булав: як зброї (Кравець 1990, с. 39; Ключко 1996, с. 75; Klochko 2002, р. 22), як інсигній влади або поєднання цих двох функцій (Кайзер 2010, с. 116–117; Малов 1991, с. 30–31).

Справді, булави не є поширеним поховальним реманентом в ареалі донецько-донської катакомбної культури. Знахідки булав фіксують лише у 28 похованнях із 2018 залучених до аналізу (вибірка повністю відповідає критерію випадковості й охоплює весь ареал донецько-донської катакомбної культури), що становить 1,38 %. Кількість знахідок булав поступається кількості і знахідок луку зі стрілами, і кам'яних сокир-молотів, проте дещо перевищує чисельність знахідок наконечників списів/дротиків і значно перевищує кількість бронзових сокир. Але, зважаючи на цінність металу в катакомбному середовищі, останнє не є вагомим показником.

Фактично булави трапляються у всьому ареалі донецько-донської катакомбної культури (рис. 1).

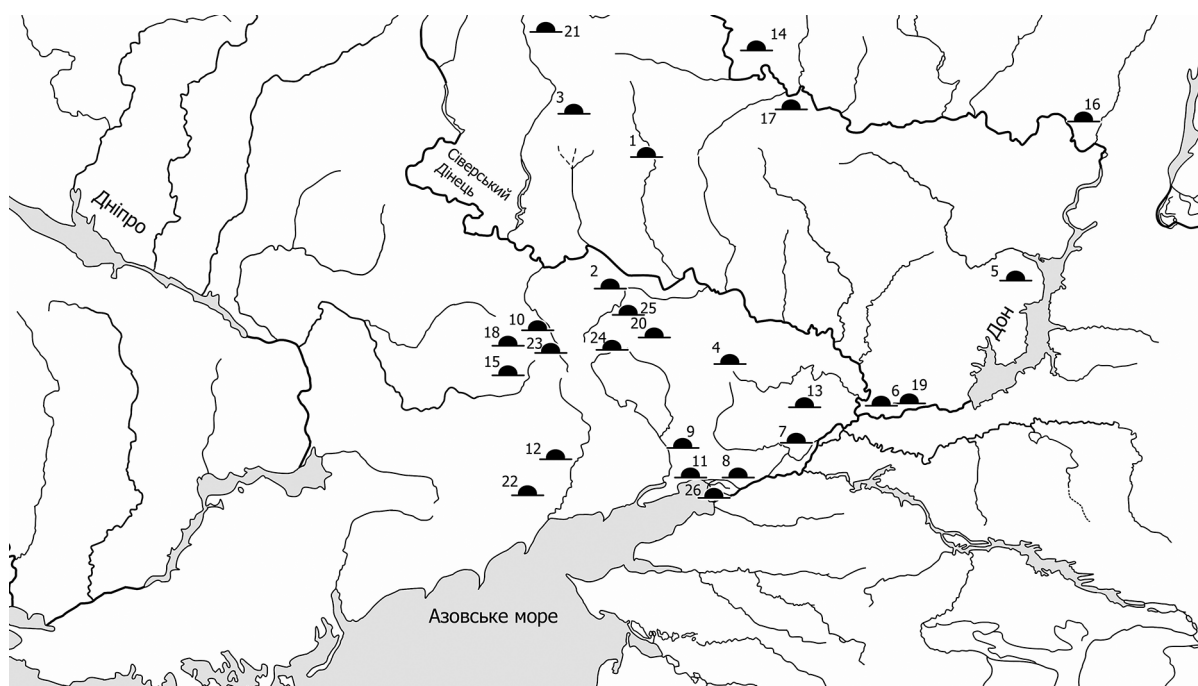

Рис. 1. Карта поховань з булавами донецько-донської катакомбної культури:

- 1 – Нова Астрахань (Луганська область); 2 – Миколаївка (Луганська область);
- 3 – Сватове (Луганська область); 4 – Астахове (Луганська область); 5 – Нижньо-Чирська (Ростовська область); 6 – Хрящевський (Ростовська область); 7 – Новочеркаськ (Ростовська область); 8 – Ростов-на-Дону (Ростовська область);
- 9 – Покровське (Ростовська область); 10 – Краматорськ (Донецька область);
- 11 – Безсергенівка (Ростовська область); 12 – Волноваха (Донецька область);
- 13 – Мокрий Керчик (Ростовська область); 14 – Шкурлат (Воронезька область);
- 15 – Желанне (Донецька область); 16 – Желтухин (Волгоградська область);
- 17 – Богучар (Волгоградська область); 18 – Райське (Донецька область); 19 – Хрящевський (Ростовська область); 20 – Желобок (Луганська область); 21 – Шеласєв (Белгородська область); 22 – Куйбишеве (Донецька область); 23 – Кондратіївка (Донецька область); 24 – Артемівськ (Донецька область); 25 – Івано-Даріївка (Донецька область); 26 – Донський (Ростовська область)

На першій погляд, можна зробити однозначний висновок, що поховання з булавами концентруються в Приазов'ї, а також трохи південніше Сіверського Дінця, фактично утворюючи дві обширні групи. Ця ситуація може бути наслідком нерівномірного вивчення культури. Докладніше вивчення курганів Подінців'я та Приазов'я цілком могло призвести до такого перекосу в даних. Проте привертають увагу два кургани, у яких зафіксовано відразу два поховання з булавами, що можна вважати саме концентраціями. Ці випадки є неординарними або навіть унікальними. Обидва кургани походять із Луганщини: Миколаївка, курган 5 (розкопки М. М. Чередниченка 1972 р.) та Астахове, курган 18 (розкопки Г. Л. Євдокімова 1975 р.).

У 1972 році було досліджено курган біля станції Миколаївка (висота кургану — 5,5 м, діаметр — 50 м), у якому виявлено 25 поховань (два ямної культури, 20 катакомбної, одне бабинської, у двох випадках культурну належність поховань встановити не вдалося) (Чередниченко, Чередниченко 1972). Катакомбні поховання донецько-донської культури 10 і 21 містили булави (на жаль, у звіті є лише світлинки, тому немає об'єктивної можливості представити якісні креслення цих поховань). Поховання 10 було здійснено в центральній зоні кургану й містило п'ять кістяків (один дорослої людини й чотири дитячі). Усі поховання здійснено на правому боці у слабкозібганому стані, орієнтація кістяків — на південний захід. Реманент поховання можна вважати багатим: дві керамічні посудини, два кухлі, 56 кістяних кілець, п'ять уламків скроневих кілець, 84 астрагали, кістка тварини з незначним обробленням, бронзові ніж і шило, гральні кістки та наверхш булави кулеподібної форми. Поховання 21 — індивідуальне, похований у слабкозібганому стані, орієнтований на південний схід. Під кістяком простежується підстилка з кори дерев і крейди. Інвентар поховання також можна вважати непересічним: керамічна посудина, жаровня, бронзові ніж, шило, гак і 10 намистин, кістяне кільце, два астрагали, кістка тварини, конкреція вохри та кулеподібна булава.

У 1975 році біля селища Астахове було досліджено чотири курганні групи, які складались із 22 курганів (Евдокимов, Симоненко, Загребельный 1975). Курган 18 належав до четвертої курганної групи, був частково зруйнований сільськогосподарськими роботами, тому встановити реальні розміри складно. Курган містив 13 поховань (п'ять катакомбних і вісім зрубних). Поховання 9 і 10 містили булави (рис. 2).

Поховання 9 було основним у кургані. Поховання — індивідуальне, похований слабкозібганий на правому боці, орієнтований на південь. Під кістяком простежується підстилка з кори дерев, стопи кістяка пофарбовані вохрою. Поховальний реманент не вирізняється пишністю і представлений керамічною посудиною, жаровнею з вугіллям, черепом і кістками ніг вівці (шкіра тварини) (Литвиненко 2022, с. 106), булавою грушоподібної форми. Поховання 10 містило кістяк, зібганий на правому боці, орієнтований на південний схід. Під кістяком простежується підстилка з кори дерев, коліна та стопи кістяка пофарбовані вохрою, також зафіксовано дві невеликі конкреції вохри. Інвентар поховання фактично ідентичний із похован-

ням 9: керамічна посуда, жаровня, череп і кості кінцівок вівці, грушоподібна булава.

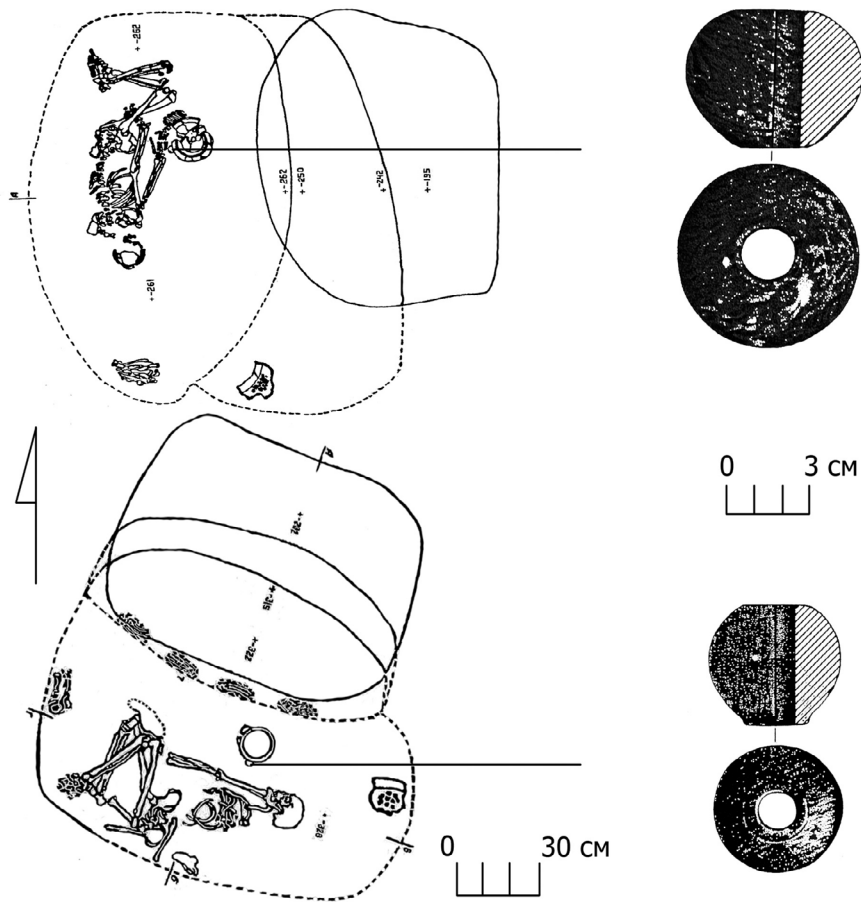

Рис. 2. Поховання 9 і 10 кургану 18, с. Астахове

Отже, два розглянуті кургани мали по два поховання донецько-донської культури з булавами, що безперечно є неординарним явищем для цієї археологічної культури. У цих похованнях булави є єдиним елементом мілітарного комплексу катакомбної культури, проте саме розташування булави в похованнях без інших видів озброєння є модальним для донецько-донської культури. Таких поховань утричі більше, ніж тих, де булава доповнювалась іншими видами зброї. Булави в розглянутих похованнях представлено кулеподібними і грушоподібними типами, на поширеності яких у цьому ареалі катакомбної культури наголошував В. І. Ключко (Klochko 2002, р. 27).

Неодноразово підкреслювалось, що поховання з булавами є непересічними та значно вирізняються з-поміж інших із багатим похо-

вальним реманентом. Поховання Миколаївки з булавами можна вважати дуже багатими, бо зафіксовано численний і цінний поховальний інвентар. Звичайно, треба зважати на те, що поховання 10 було груповим і інвентар міг належати не одному небіжчикові, проте доречно акцентувати увагу на значній концентрації виробів із бронзи, що безперечно свідчить про непересічність цих поховань і високий соціальний статус похованих (наприклад, воїнів або старійшин). Набагато стриманіший поховальний інвентар супроводжував небіжчиків із поховань біля селища Астахове, але саме вони привертають особливу увагу. По-перше, одне з поховань є основним, що вже є доволі рідкісним явищем, бо тільки 11 % катакомбних поховань із Подінців'я є основними (Смирнов 1996, с. 10). По-друге, спостерігається фактично повна ідентичність поховальної обрядовості (за винятком орієнтації кістяка). Більше того, окрім повністю ідентичного інвентаря, є повний збіг ритуального покладання булав, які розміщено під керамічною посудиною з боку кістяка. Семантичне навантаження такого покладання булави безперечно є важливим, але висування гіпотез щодо цього церемоніального дійства не є метою цієї роботи.

Отже, після аналізу 620 курганів і ґрунтових могильників було виявлено лише два кургани, у яких сконцентровано більше ніж одне поховання з булавами. Враховуючи дуже схожий поховальний інвентар (а у випадку кургану біля селища Астахове його повну ідентичність), можна припускати, що ці поховання здійснено представниками одних общин. Тож можна говорити про те, що ці общини контролювали певну територію та переміщувались нею. Зовсім немає підстав наголошувати на тому, що протягом існування цієї общини всі поховання відбувалися в одному кургані, проте поховання воїнів/старійшин здійснювали саме в ньому. Можливо, цей курган вирізнявся з-поміж інших своїми розмірами (одне з поховань було основним, тому ми маємо справу з курганним будівництвом саме для поховання воїна/старійшини), або місцевість мала певне сакральне значення для катакомбної людності. Про формування певних центрів, на яких наголошував С. Ж. Пустовалов, у цьому випадку говорити зарано, адже соціальні, потестарні та релігійні центри мають містити більш значну концентрацію непересічних поховань, локалізованих в одному місці. Між цими курганами відстань становить понад 100 кілометрів, тому в цьому випадку доцільно говорити про складання певної традиції поховань воїнів/старійшин

в окремих курганах із чітко визначеним поховальним інвентарем. Утім значного поширення ця традиція не набула. Збільшення чисельності польових досліджень може змінити наведену тезу на користь існування соціальних та інших форм центрів у катакомбний час. Отже, вичерпаною цю проблематику вважати недоцільно.

Бібліографія

- Братченко, С. Н. 1976. *Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников)*. Киев: Наукова думка.
- Бунятян, К. П. 2002. До реконструкції способу життя скотарів степової смуги Північного Надчорномор'я. *Наукові записки НаУКМА*, 20, с. 155–160.
- Дубяга, А. П., Литвиненко, Р. О. 2022. Донецько-донська катакомбна культура С. Н. Братченка. *Південний архів*, XXXVIII, с. 28–32.
- Евдокимов, Г. Л., Симоненко, А. В., Загребельный, А. Н. 1975. *Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской обл.* Науковий архів ІА НАН України.
- Кайзер, Э. 2010. Эгалитарное пастушеское общество versus воины-кочевники? Попытка реконструкции социальной структуры ямной и катакомбной культур. *Stratum plus*, 2, с. 99–120.
- Ключко, В. І. 1996. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк.
- Кравец, Д. П. 1990. К вопросу о раннекатакомбных воинских погребениях Донбасса. В: *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Тезисы докладов Всесоюзного семинара. Запорожье, Украина.
- Литвиненко, Р. А. 2022. Шкура копытного в курганных погребениях бронзового века: жертва или психопомп. *Stratum plus*, 2, с. 105–137.
- Малов, Н. М. 1991. Погребение с булавами и втоками с Натальинского могильника. *Археология Восточно-европейской степи: Межвузовский сборник научных трудов*, с. 15–42.
- Пустовалов, С. Ж. 2011. Проблема археологічних корелятивів соціальних феноменів. *Магістеріум: Археологічні студії*, 45, с. 19–21.
- Пустовалов, С. Ж. 2015. *Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Смирнов, А. М. 1996. *Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.
- Чередниченко, Н. Н., Чередниченко, Е. Ф. 1972. *Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции*. Науковий архів ІА НАН України.
- Klochko, V. I. 2002. Maces of the Neolithic-Bronze Age of the Northern Pontic Region. *Baltic-Pontic studies*, 11, pp. 22–30.

EXTRAORDINARY BURIALS OF THE CATACOMB CULTURE OF DONETSK-DON

Andrii Dubiaha

PhD student, Donetsk regional institute of post-graduate pedagogical education

The article presents two extraordinary burial mounds of the Donetsk-Don catacomb culture originating from the Luhansk region. In these barrows, two burials were recorded at once, which contain maces among the burial remains, which is why it is appropriate to consider them extraordinary. Based on the analysis of the available sample and related features, it is currently inappropriate to talk about the existence of “social centers” in the catacomb community, however, it is possible to assume the formation of a tradition of burials of warriors and elders in barrows, which had a certain sacred significance.

Keywords: *Donetsk-Don catacomb culture, mobile herding, unusual barrows, social centers, burials with maces.*